دانشگاه شهید بهشتی

دوفصلنامه پژوهش در ادبیات کودک و نوجوان

سال ۲، شماره ۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

- اساس‌نامهٔ صلح یونسکو و بازتاب آن در ادبیات داستانی کودکان ایران
- الگویابی جنسیتی در مجموعه داستان‌های فسقلی‌ها، کلاس کوچولوها، شهر آدم کوچولوها، شغل آیندهٔ من
- ایدئولوژی‌های نهفته در متن انیمیشن «کارخانهٔ هیولاها»
- بررسی تطبیقی درون‌مایه‌های اجتماعی در آثار شاعران کودک و نوجوان ایرانی و انگلیسی
- بررسی تطبیقی عناصر داستان در داستان‌های کودک برگزیده «احمد اکبرپور» و «مهند العاقوص»
- بررسی سبک زندگی ایرانی در شش رمان نوجوان
- بررسی مقایسه‌ای کنش‌های گفتاری کودکان و بزرگسالان در «باشو غریبهٔ کوچک» براساس نظریهٔ سرل
- برهم‌کنش تصویر و متن در کتاب تصویری «هفت خوان هفت رزم» براساس نظریهٔ متن- تصویر پری نودلمن
- پرسش‌ها و ارتباط آن با مفهوم پدیدارشناسی در داستان «لالایی برای دختر مرده» نوشتهٔ حمیدرضا شاه‌آبادی
- تحلیل شخصیت در داستان کودکانهٔ «القندیل الصغیر» غسان کنفانی براساس الگوی کنش‌های گفتاری جان سرل
- تحلیل و تبیین ظرفیت افسانهٔ پوشت فریان در قالب فیلم‌نامه داستانی به‌منظور ارائه به جامعه کودک و نوجوان
- روایت رئالیستی دراتوبیوگرافی-رمان «شما که غریبه نیستید»
- گونه‌شناسی نوشتارهای ادبی نشریات کودکان و نوجوانان (از ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۰)
- نقد و تحلیل رمان نوجوان «دروازهٔ مردگان» از منظر گونیک

Scanned by CamScanner

دوفصلنامه پژوهش در ادبیات کودک و نوجوان، صفحات ۸۱-۹۰

برهم‌کنش تصویر و متن در کتاب تصویری «هفت خوان هفت رزم» براساس نظریهٔ متن-تصویر پِری نودلمن

مریم موسوی[۱] و حسین قربان‌پور[۲*]

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان. ایران
۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان. ایران

چکیده

کتاب تصویری گونه‌ای از کتاب کودک است که در آن متن و تصویر اجزای مستقلی هستند که به موازات یکدیگر پیش می‌روند و کنش‌گری می‌کنند تا کلیت کتاب را سامان دهند. در این میان برخی از نظریه‌پردازان ادبیات کودک، مانند پِری نودلمن، به هویت مستقل و ویژهٔ تصویر بیش از متن توجه داشته و برای آن در انتقال اطلاعات و پیام و ارتباط متن و تصویر کارکردهای شش‌گانه متصور شده‌اند. اگرچه سال‌هاست که کتاب‌های تصویری در حوزهٔ بازنویسی و بازآفرینی در ایران تولید می‌شوند، همواره متن در انتقال مفهوم و روایت از تصویر پیشی گرفته است و تصاویر غالباً برای تزئین و پیروی از متن در این کتاب‌ها به‌کار رفته‌اند. این پژوهش که از منظر هدف کاربردی و از منظر تحلیل داده‌ها کیفی است، در پی یافتن ویژگی‌های پیوند متن و تصویر در کتاب تصویری *هفت خوان و هفت رزم* براساس پیوندهای شش‌گانهٔ متن و تصویر در نظریهٔ نودلمن است. این پژوهش کتاب *هفت خوان و هفت رزم* با تصویرگری نیلوفر میرمحمدی و متن زهره پریرخ به‌عنوان یکی از نمونه‌هایی که تصویر در آن فراتر از متن حرکت می‌کند و روایت کتاب را شکل می‌دهد، برگزیده تا براساس نظریهٔ نودلمن مورد بررسی قرار گیرد. یافته‌های این پژوهش دال بر این است که این کتاب نمونهٔ موفقی از بازنویسی تصویری شاهنامه است، چراکه تصاویر این کتاب اطلاعاتی فراتر از متن در اختیار مخاطب قرار می‌دهند، از این جهت پیام متن را قوت بخشیده و خوانش‌های جدیدی را متناسب با سلیقهٔ مخاطب معاصر ایجاد می‌کنند. همگی تصاویر کتاب در گونهٔ سوم در تقسیم‌بندی نودلمن قرار می‌گیرند. کتاب *هفت خوان و هفت رزم* در متن و تصویر دارای نشانه‌های برساختهٔ مؤلف و یا نشانه‌هایی قراردادی است و مخاطب را دعوت می‌کند تا با درهم بافتن این نشانه‌های تصویری و متنی مفهوم و روایت کتاب را دریافت کند و داستان کهن ضحاک را در بستر وقایع روز بازخوانی کند.

واژه‌های کلیدی: کتاب تصویری، تصویرگری، شاهنامه، اقتباس، هفت خوان هفت رزم، زهره پریرخ، پری نودلمن.

مقدمه

کتاب تصویری کتابی است که در آن با بهره‌گیری از روایت متن و روایت تصویر روایت کلی کتاب شکل گرفته باشد. کتاب تصویری درحقیقت کتابی است که در آن متن و تصویر با کمک یکدیگر داستانی را روایت یا بیان می‌کنند؛ هرکدام از این دو یعنی متن و تصویر «به‌تنهایی از بیان یک داستان یا موضوع یا یک مفهوم ناتوان‌اند.» (قائینی، ۱۳۹۰: ۳۱۸) مشخصهٔ منحصربه‌فرد کتاب‌های تصویری به‌عنوان اثر و شکلی هنری براساس ترکیب دو سطح ارتباط دیداری و زبانی (شفاهی) قرار دارد؛ به دیگر سخن در کتاب‌های تصویری

* نویسنده مرتبط: ghrbanpoor@kashanu.ac.ir

تصاویر نشانه‌های شمایلی و کلمات نشانه‌های قراردادی پیچیده‌ای هستند و رابطهٔ اصلی در چنین کتاب‌هایی ارتباط میان دو سطح تصویری و قراردادی است. (نیکولایوا و اسکات، ۲۰۰۶: ۱)

فرایند روایت از طریق تصویر برای به مشارکت طلبیدن خواننده در آفرینش داستان تکمیل می‌گردد و این ویژگی بیش از همه در داســـتان‌های پست‌مدرن نمود و جایگاه یگانه‌ای دارد. روایت پست‌مدرن از سویی واقعیت‌مداری و باورپذیری دنیای مدرن را به چالش می‌کشد و از سوی دیگر با وام‌گیری از روش‌های گوناگون روایت خواهان مشارکت فعال خواننده در آفرینش اثر هنری است، به همین علت تصویر را فرا می‌خواند تا خواننده با جهان برساختهٔ متن بهتر ارتباط برقرار کند. در این میان کتاب‌های کودک اهمیتی دوچندان می‌یابند، زیرا «بدون یک گفتمان مقتدر و کنترل کنندهٔ کانونی معناسازی به کودک به مثابهٔ خواننده محول می‌شود و او باید برای خود یک خوانش شخصی اتخاذ کند.» (تکر و وب، ۱۳۹۳: ۱۶۳) بنابراین می‌توان گفت که تصویر در کنار متن و افزون بر متن زبان نوشتاری را تقویت می‌کند. تصویر یا روایت دیداری روایت زبانی یا شفاهی را حمایت می‌کند؛ درواقع پیشروی روایت نوشتاری بیش از هر چیزی منوط به چگونگی تصویر یا روایت دیداری است. (نیکولایوا و اسکات، ۲۰۰۶: ۱۲)

دربارهٔ اهمیت تصویر در تخیل کودک بحث‌های زیادی وجود دارد. نیکولایوا و اسکات معتقدند در کتاب‌هایی که واژه‌ها و تصاویر شکاف‌های یکدیگر را می‌پوشانند، دیگر جایی برای تخیل خواننده نمی‌ماند، اما از نظر نودلمن ایشان در هیچ جای کتاب دلیلی برای ارائهٔ چنین فهرست به‌ظاهر علمی و عینی‌ای برای ستایش یا محکوم کردن برخی نمونه‌ها به‌دست نمی‌دهند. (نودلمن، ۱۳۹۳: ۵۳) نولدمن معتقد است که تصاویر در تقویت خیال و قوهٔ تخیل کودکان نقش مهمی دارند، زیرا متن ذهن کودک را درگیر آینده می‌کند، اما تصویر کودک را در زمان حال متوقف می‌کند و به او می‌فهماند که باید به چیزی بنگرد که هم‌اکنون درحال وقوع اســـت. درواقع تصویر برای خردسالان حالتی ایستا دارد و این موضوع دلیلی روان‌شناختی و رشدی دارد، زیرا کودکان کوچک نمی‌توانند عملیات‌هایی ذهنی انجام دهند که از قواعد منطقی پیروی می‌کند. تفکر آنان خشک و انعطاف‌ناپذیر است، برای همین در هر لحظه فقط به یک جنبه از موقعیت توجه می‌کنند و به‌شدت تحت تأثیر چیزهایی که در لحظه ظاهر می‌شوند، قرار می‌گیرند. (برک، ۱۳۸۵: ۳۱۹-۳۱۸)

تصویر تخیل کودک را نیرو می‌بخشـــد، زیرا بنابر تحقیقات روان‌شناســـان کودکان تا حدود ده سالگی معمولاً تفکر عینی پیدا می‌کنند و هرچه می‌بینند همان را درمی‌یابند، اما از حدود یازده سالگی و در دورهٔ آغازین نوجوانی توانایی استدلال فرضی-استنتاجی را به‌دســـت می‌آورند. به این معنی که وقتی کودکان با مســـئله‌ای روبه‌رو می‌شـــوند، ابتدا نظریه‌ای کلی دربارهٔ عوامل احتمالی آن مســـئله می‌دهند و سپس از فرضیه‌های خاص دربارهٔ آنچه روی داده است، نتیجه‌گیری می‌کنند. (برک، ۱۳۸۶: ۳۶-۳۵) به دیگر ســـخن تصویر در تربیت قوهٔ تخیل و تســـریع در بلوغ و رشد تفکر انتزاعی کودکان نقش به‌سزایی دارد و سبب می‌شود آنان زودتر به مرحلهٔ استدلال علمی و منطقی برسند. افزون بر این از آنجایی که نودلمن اصلی‌ترین وظیفهٔ تصویر در کتاب‌های تصویری را انتقال اطلاعات به مخاطب می‌داند، (قائینی، ۱۳۹۰: ۳۲۳) بر لزوم استفاده از تصویر در کتاب‌های کودکان بسیار تأکید دارد، زیرا معتقد است تصاویر کارکرد روایی دارند و اطلاعات دیداری را به شیوه‌ای متفاوت با آنچه ما از هنر دیداری انتظار داریم، ارائه می‌کنند. در این گونه کتاب‌ها فرض بر این است که تصاویر طبیعی‌تر و سرراست‌تر از کلمات با کودکان ارتباط برقرار می‌کنند و متون مورد نظر را قابل‌فهم‌تر می‌کنند. (نودلمن، ۲۰۰۵: ۱۱۱)

نودلمن در کتاب خود با نام کلماتی دربارهٔ تصویرها کارکرد تصاویر را در کتاب‌های کودکان از جنبه‌های گوناگون بررســـی کرده است. او در این کتاب جنبه‌های مختلفی از سبک را مانندِ انتخاب سبک و ارتباط آن با موضوع کتاب، طراحی و چگونگی چاپ آن، خصیصه‌های دیداری و هنری، چگونگی ارتباط تصویر با مخاطب، و هم‌پیوندی متن و تصویر مورد توجه قرار داده است.

بازآفرینی و بازنویسی متون کهن کلاسیک ایرانی، به‌ویژه *شاهنامه*، در کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در سال‌های قبل از انقلاب آغاز شد و همچنان به مثابه یکی از گونه‌های اصلی ادبیات کودکان ادامه دارد. مطالعهٔ کتاب‌های تصویری بازنویسی ضحاک نشان می‌دهد که در این‌سال‌ها کمتر اثری تولید شده که هم از لحاظ بازآفرینی متن و هم از لحاظ بصری و تصویری این داستان کهن

را به‌خوبی روایت کرده باشد. در پژوهش حاضر هماهنگی و پیوند متن با تصویر در داستان *ضحاک* از منظر روایت‌گری متن و تصویر در پرتوی نظریهٔ نودلمن مورد بررسی قرار گرفته تا مشخص شود که چگونه متن و تصویر با کمک یکدیگر و هماهنگ با هم روایت و پیام مورد نظر را به مخاطب خود منتقل کرده‌اند و متن و تصویر هرکدام چه نقشی در انتقال روایت و پیام کتاب به مخاطب ایفا می‌کنند؟

این مقاله در ابتدا به بررسی تصویر و متن از منظر پری نودلمن می‌پردازد و سپس تک‌تک تصاویر کتاب را در کنار متن کوتاه آن‌ها با استفاده از نظریهٔ متن-تصویر نودلمن مورد بررسی قرار می‌دهد. در بخش بحث و نتیجه با بازگشت به پرسش پژوهش و براساس تحلیل تصاویر در کنار متن به چگونگی درهم‌کنش متن و تصویر از منظر نودلمن پرداخته خواهد شد.

پیشینهٔ تحقیق

پیوند میان متن و تصویر در کتاب‌های تصویری کودکان در بسیاری از پژوهش‌ها بررسی شده است که در ادامه مهم‌ترین آن‌ها را از نظر می‌گذرانیم. پایور در سال ۱۳۸۰ کتابی با نام شیخ در بوته دربارهٔ روش‌های آفرینش آثار ادبی و بازنویسی، بازآفرینی و بازپرداخت آن‌ها نوشته است. او معتقد است از آنجا که بسیاری از آثار کهن فارسی با بهره‌مندی از این روش‌ها به‌وجود آمده‌اند، بنابراین بحث دربارهٔ آن‌ها و اهمیت شناخت این روش‌ها ضروری و مورد نیاز است. ناصرالاسلامی (۱۳۸۷) در پایان‌نامهٔ خود برای بررسی پیوند میان متن و تصویر به نشانه‌شناسی تصویر روی آورده است. او بر امکان دلالت‌های مستقل از تصویر در ارتباط متقابل با متن تأکیده کرده است. ترهنده (۱۳۸۸) بر گروه سنی مخاطب تأکید می‌کند و نحوهٔ ارتباط و برهم‌کنش تصویر و متن را از این منظر بررسی می‌کند. رسالهٔ دکترایی با نام «تبیین رابطهٔ متن و تصویر در تصویرسازی کتاب‌های کودک در ایران از سال ۱۳۴۰ تا سال ۱۳۸۰» در سال ۱۳۹۰ دفاع شده است که نویسندهٔ آن بیشتر بر تصویر و سبک‌ها و تکنیک‌های آن تمرکز کرده است. او کوشیده است تا رابطهٔ میان تصویر و متن را به گونه‌ای ساختارمند تبیین کند.

حسام‌پور و مصلح و خوشبخت (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «تارنمای برهم‌کنشانهٔ متن و تصویر با بررسی تطبیقی کتاب‌های برتر داستانی تصویری ایرانی و خارجی» و حسام‌پور و مصلح (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «مقایسهٔ رابطهٔ متن و تصویر در کتاب‌های داستانی-تصویری برگزیدهٔ ایرانی و اروپایی-آمریکایی معاصر بر پایهٔ نظریهٔ ماریا نیکولایوا و کارول اسکات» پیوند میان متن و تصویر را براساس نظریهٔ نیکولایوا و اسکات در چند کتاب خارجی و ایرانی بررسی کرده‌اند. نویسندگان در این مقاله افزون بر تمرکز بر رابطهٔ میان تصویر و متن به آسیب‌شناسی آن نیز توجه کرده‌اند. و درنهایت الگویی را برای خوانش کتاب‌های تصویری پیشنهاد داده‌اند.

خسرونژاد (۱۳۹۴) در پژوهش خود به انواع نظریه‌ها برای نقد و بررسی کتاب‌های تصویری می‌پردازد و براساس نظر متخصصان و کارشناسان هرکدام را توضیح می‌دهد و تفسیر می‌نماید.

پیروز و همکارانش (۱۳۹۵) در مقاله‌ای تصاویر شش داستان دفاع مقدس را براساس نظریهٔ پری نودلمن بررسی و تحلیل کرده‌اند. پژوهشگران در این تحقیق تصاویر و متن را از جنبهٔ قابلیت انتقال اطلاعات بررسی و آن‌ها را به چند دسته تقسیم کرده‌اند. ایشان دریافتند تصاویر اکثر داستان‌هایی که برگزیدند در انتقال پیام و اطلاعات چندان موفق نبوده‌اند. این تنها مقاله‌ای است که براساس نظریه نودلمن چند کتاب را مورد بررسی قرار داده‌اند.

علاوه بر این در مجموعه *مقالات نخستین همایش کتاب‌های تصویری* (۱۳۹۷) چندین مقاله وجود دارد که هماهنگی و برهم‌کنش متن و تصویر را براساس نظریهٔ نیکولایوا و اسکات مورد بررسی قرار می‌دهد.

ابوالقاسمی و مهدویان در هفتمین همایش ملی متن‌پژوهی ادبی (۱۳۹۸) برهم‌کنش متن و تصویر را در کتاب تصویری خود دوست داشتنی من که مناسب گروه سنی نوجوانان است، در مقاله‌ای بررسی و تحلیل کرده‌اند و اذعان داشتند که چگونه می‌توان با هنر تصویرگری احساسات و عواطف نوجوان را ترسیم کرد. همچنین ایشان نشان داده‌اند که چگونه فضای داستان، رنگ‌ها، صحنه‌ها، برجسته‌سازی‌ها و غیره با متن داستان تطبیق داده شده است.

باید اذعان داشت که علی‌رغم پژوهش‌ها مذکور و پژوهش‌های دیگر درخصوص کتاب‌های تصویری این شاخهٔ پژوهشی در ایران در

مراحل اولیهٔ خود قرار دارد. این پیشینه نشان می‌دهد که در پژوهش‌های صورت گرفته کمتر به نظریهٔ پری نودلمن توجه شده است. علاوه بر این هیچ‌کدام از پژوهش‌های انجام شده، یک بازنویسی از متون کهن را دست‌مایهٔ کار خود قرار نداده‌اند. پژوهش حاضر تحلیلی بر یک متن بازنویسی شده است و تلاش دارد تا در ورای بررسی این کتاب براساس نظریهٔ نودلمن برخی از شیوه‌های روایت‌گری تصویری برای متون کهن، که یکی از گونه‌های اصلی کتاب‌های تصویری در ایران است، را مرور کند.

چارچوب نظری

اهمیت تصویر از نظر نودلمن

از نظر نودلمن تصاویر در کتاب‌های تصویری در آموزش و تربیت کودکان و تبدیل ایشان به انسان‌های بالغ اهمیتی خاص دارند، بنابراین در عمل خواندن داستان نقش بسیار مهمی ایفا می‌کنند، اما نمی‌توانند جای متن داستان و داستان‌خوانی را بگیرند. کودک در مواجهه با روایت داستان در کتاب‌های داستانی تصویری از دو سطح کاملاً متفاوت یعنی سطح زبانی و دیداری بهره می‌گیرد و همواره تغییرات ناگهانی را با تمرکز بر اطلاعات داستان، که از تصویر یا نوشتار به‌دست می‌آورد، حس می‌کند. درواقع در کتاب‌های تصویری جمع‌آوری و پردازش اطلاعات نزد کودک از سطح بصری به واژگانی و برعکس متغیر است. هماهنگی بین این دو او را در درک داستان یاری می‌رساند. (نودلمن، ۱۳۸۹: ۱۰۳-۱۰۰) و توجه دقیق به کتاب‌های تصویری به‌طور خودکار خوانندگان (: کودکان) را به نشانه‌شناس بدل می‌کند. (نودلمن، ۲۰۰۵: ۱۲۰)

نودلمن اطلاعاتی را که تصویر به مخاطب می‌دهد، در شش گونهٔ متفاوت دسته‌بندی می‌کند:

گونهٔ اول: در این دسته اطلاعات متن از طریق تصویر منتقل می‌شود. این گونه ابتدایی‌ترین ارتباط میان متن و تصویر است که در آن تصویر، پیام متن را تأیید می‌کند.

گونهٔ دوم: در این گونه تصویر صرفاً معادل بصری واژگان را عرضه می‌کند. مخاطب کودک بعد از خواندن واژگان به تصویر نگاه می‌کند تا ببیند چگونه به‌نظر می‌رسند.

گونهٔ سوم: سومین و شاید مهم‌ترین گونه همین مورد است، زیرا در این دسته تصویر چیزی را نشان و انتقال می‌دهد که واژگان هرگز نمی‌توانند آن را انتقال دهند. این انتقال به شیوه‌ای ظریف صورت می‌گیرد.

گونهٔ چهارم: در این‌گونه تصویر ظواهر اشیائی را انتقال می‌دهد که حتی اسمی از آن‌ها در متن نیست، بنابراین مخاطب می‌تواند از تصویر چیزهایی دریابد که حتی واژه‌های بسیار دقیق هم نمی‌توانند آن‌ها را بیان کنند.

گونهٔ پنجم: در این‌گونه تصویر به‌سادگی اطلاعاتی دربارهٔ شخصیتی انتقال می‌دهد که در متن نیامده و برای بیان آن باید واژگان بسیاری صرف کرد. (نودلمن، ۱۳۸۹ الف: ۹۴-۹۵)

گونهٔ ششم: جزئیاتی که متن بیان نمی‌کند و در تصویر وجود دارد، برای مخاطب تازه هستند؛ در این مرحله تصاویر می‌توانند دربارهٔ این اطلاعات تازه چیزی به مخاطب بیاموزند، اما فقط وقتی که بتوان از متن به‌عنوان راهنمای درک تصاویر استفاده کرد. (نودلمن، ۱۳۸۹ ب: ۸۹)

افزون بر این نودلمن تأکید می‌کند که تصاویر برخی از کتاب‌های کودکان این شش مرحله را ندارد و نمی‌تواند در انتقال اطلاعات مکمل متن باشد. درواقع تصویر اطلاعات ناقصی را در پیوند با متن منتقل می‌کند. (نودلمن، ۱۳۸۶: ۹۰)

با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت که از نظر نودلمن یک تصویر یا اطلاعات متن را تأیید می‌کند و در راستای متن حرکت می‌کند (گونهٔ اول و دوم)، یا اطلاعاتی بر متن می‌افزاید (گونهٔ سوم، چهارم، پنجم و ششم) یا نارسایی دارد و از قابلیت انتقال اطلاعات متن ناتوان است.

اهمیت متن از نظر نودلمن

پرسشی که نودلمن دربارهٔ اهمیت متن در کتاب‌های تصویری مطرح می‌سازد این است که اگر تصویر به‌تنهایی می‌تواند چند برابر یک واژه و متن ارزش داشته باشد، پس چرا متن را اضافه می‌کنیم؟

در پاسخ این پرسش نودلمن بیان می‌کند که تصویر به‌تنهایی نمی‌تواند به مخاطب گوشزد کند چه اجزایی از تصویر نسبت به بقیه اهمیت بیشتری دارد. برای مثال اگر هدف داستان تأکید بر خردمندی یکی از شخصیت‌های داستان باشد و این شخص در مسیری لاقیدانه و سوت‌زنان راه می‌رود، احتمال اینکه مخاطب او را انسان بی‌ملاحظه و خوش‌باشی بداند تا خردمند بسیار زیاد است. بنابراین متن خواننده را از میان دلالت‌های گوناگون تصاویر به‌سوی هدف اصلی هدایت می‌کند. اگر تصاویر اطلاعاتی بیشتر از متن به مخاطب بدهند، به‌آسانی می‌توانند او را دربارهٔ اهمیت جنبه‌ای از تصویر در مقایسه با دیگر جنبه‌ها سردرگم کنند.

نودلمن اعتقاد دارد که متن به شکل آشکاری اطلاعات زمانی را مشخص می‌کند، همان‌طور که تصاویر مهم‌ترین اطلاعات توصیفی را انتقال می‌دهند. مثلاً تصویر به‌تنهایی نمی‌تواند به مخاطب بگوید آنچه می‌بیند ارجاعی به گذشته یا بازنمایی تخیل یکی از شخصیت‌هاست. در این مواقع متن کار هدایت تصویر را بر عهده می‌گیرد. درنتیجه از نظر نودلمن متن و تصویر یک رابطهٔ پویا و متناقض‌نما دارند، یعنی متن بدون تصویر ممکن است مبهم، ناتمام و نامرتبط با اطلاعات بصری مهم باشد و تصویر نیز بدون متن شاید مبهم و ناتمام باشد و با کمبود تمرکز و ابهام در اطلاعات زمانی مواجه شود. (نودلمن، ۱۳۸۹ ب: ۹۰-۹۳) حقیقت آن است که کلمات موجود در کتاب‌های تصویری همواره به ما می‌گویند که تمام پیام‌ها و مطالب فقط در عکس‌ها ظاهر نمی‌شود و تصاویر نیز همیشه به ما یادآور می‌شوند که وقایع دقیقاً همان‌طوری نیست که کلمات آن‌ها را توصیف می‌کنند. از این رو کتاب‌های تصویری ذاتاً طنزآمیز هستند؛ لذت اصلی این گونه داستان‌ها درک تفاوت اطلاعاتی است که تصاویر و متون عرضه می‌کنند. کتاب‌های تصویری می‌کوشند تا مخاطبان خود را از محدودیت‌ها و تحریف‌ها در بازنمایی‌های خود از جهان مطلع کنند. (نودلمن، ۲۰۰۵: ۱۲۰)

بازنویسی «شاهنامه» برای کودکان در ایران

شاهنامه بزرگترین داستان حماسی منظوم فارسی سرودهٔ ابوالقاسم فردوسی است که در حدود پنجاه‌هزار بیت دارد و در بحر متقارب مثمن محذوف است. سرایش این اثر در حدود سال (۳۳۸ ق./۱۰۱۰ م.) به اتمام رسید. فردوسی برای خلق *شاهنامه* آثار کتبی و شفاهی گذشتگان را از جمله *خدای‌نامه*، *کارنامهٔ اردشیر بابکان*، *یادگار زریران* و *شاهنامهٔ ابومنصوری* را منبع خود قرار داده است.

شاهنامه شرح احوال، پیروزی‌ها، شکست‌ها، ناکامی‌ها و دلاوری‌های ایرانیان از کهن‌ترین دوران (نخستین پادشاه جهان، کیومرث) تا سرنگونی دولت ساسانی به‌دست تازیان است. علاوه بر سیر تاریخی ماجرا، داستان‌های مستقل پراکنده‌ای نیز در *شاهنامه* وجود دارد که مستقیماً با سیر تاریخی آن مربوط نمی‌شود. از آن میان می‌توان به داستان‌های زال و رودابه، رستم و سهراب، بیژن و منیژه و غیره اشاره کرد. (صفا، ۱۳۶۳: ۲۲۵)

مصورسازی شاهنامه در طول تاریخ یکی از سنت‌های دیرین دربارهای ایران بوده است. چنانکه چند صد شاهنامهٔ مصوری که از قرن هشتم تا اواخر دوره قاجار در کارگاه‌های کتاب‌سازی درباری تدوین‌شده، چنان مجموعهٔ عظیم، فاخر و ارزشمندی به یادگار گذاشته که هر مجموعه‌داری در سراسر دنیا خواهان تملک تک‌برگی از این مجموعه است. (پاکباز، ۱۳۷۹: ۶۸-۱۶۰)

اگرچه *شاهنامه* سهم بزرگی در فرهنگ ایران به‌ویژه فرهنگ تعلیمی و تربیتی ایران دارد، تا سال‌های متأخر کسی به فکر بازنویسی آن برای کودکان نیفتاده بود. اولین بازنویسی از شاهنامه برای کودکان در دوران معاصر و به قلم احسان یارشاطر بود که در سال ۱۳۳۵ اثر او به چاپ رسید. این کتاب که نخستین کتاب مصوّر شاهنامه نیز به‌شمار می‌آید، آراسته به تصاویر رنگی، دورنگ و تک‌رنگ محمود جوادی‌پور است.

پس از آن و تا پیروزی انقلاب حدود ۲۲ بازنویسی از *شاهنامه* به چاپ رسید که از این میان سیزده عنوان مصور وجود دارد. در

این دوره تصویرگران بزرگی چون نورالدین زرین‌کلک، فرشید مثقالی، شادروان نفیسه ریاحی، علی‌اکبر صادقی و دیگر هنرمندان به تصویرگری این متون پرداخته‌اند.

سال‌های اولیهٔ انقلاب و دوران جنگ سال‌های رکود فعالیت‌های فرهنگی است. تولید کتاب نیز همچون دیگر فعالیت‌های فرهنگی تحت تأثیر این رکود به حاشیه رانده شدند. تولید شانزده بازنویسی *شاهنامه* در دههٔ شصت نشان دهندهٔ حرکت نزولی بازنویسی *شاهنامه* است. در این میان تنها چهار کتاب تصویری وجود دارد. درواقع بسامد بسیار بازنویسی‌های *شاهنامه* باکیفیت بالای ادبی آن‌ها همراه نیست و کیفیت آثار بسیار متغیر است. همچنین کیفیت تصاویر نیز تنوع گوناگونی را از تصاویر خلاق تا کپی و تصاویر هنری تا بازاری دربرمی‌گیرد. (بوذری، ۱۳۹۰: ۱۰۶-۱۰۷)

به‌طور کلی ۱۷۹ عنوان کتاب تصویری بازنویسی و بازآفرینی *شاهنامه* از ابتدا تا پایان سال ۱۳۸۷ به چاپ رسیده است. اگر به کتاب علی کاشفی خوانساری استناد کنیم و رکورد تقریبی ۳۰۶ بازنویسی و بازآفرینی *شاهنامه* را شامل کتاب‌های تصویری و بدون تصویر بپذیریم به این نتیجه می‌رسیم که بیش از نیمی از این کتاب‌ها مصور هستند. همچنین طبق یافته‌های پژوهش پایان‌نامهٔ مریم موسوی تا سال ۱۳۹۶ نیز حدود ۷۰۰ کتاب کودک از *شاهنامه* بازآفرینی و بازنویسی شده است. از این تعداد بازنویسی و بازآفرینی حدود ۳۳ اثر مربوط به ضحاک است. (موسوی، ۱۳۹۸: ۱۵)

کتاب تصویری «هفت خوان هفت رزم»

کتاب تصویری داستانی *هفت خوان هفت رزم* یک بازنویسی از *شاهنامهٔ* فردوسی است که زهره پریرخ (نویسندهٔ داستان) و نیلوفر میرمحمدی (تصویرگر) آن را با همکاری هم تدوین کرده‌اند. این کتاب در قطع رحلی و به شکل رنگی را نشر کانون پرورشی کودکان و نوجوانان در سال ۱۳۹۲منتشر کرده است.

- **پدیدآورنده**

مؤلف کتاب *هفت خوان هفت رزم*، زهره پریرخ، کارشناس کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان است که از سال ۱۳۶۲ کارمند کانون است. ایشان علاوه بر آثار زیادی که در زمینهٔ کودک و نوجوانان دارند، در تألیف و تصویرگری قصه‌گویی‌ها و مجموعهٔ *آی قصه قصه قصه* همکاری داشتند. مدیر داخلی مجلهٔ *گلبانگ* در سال ۱۳۷۵ و سردبیر مجلهٔ *کوشش کودک و خردسال* و همچنین مسئول پروژهٔ کتاب‌های مرغک در سال ۱۳۸۸ بودند.

بررسی و نقد کتاب

جلد

در جلد کتاب سازه‌هایی آهنی به تصویر کشیده شده است. با توجه به آثار باز آفرینی و بازنویسی شده برای کودکان و نوجوانان که به‌صورت کلاژ کار شده است، می‌توان گفت این کار دارای خلاقیت است. مشخصات ظاهری کتاب ۴۰ صفحه مصور است.

نام کتاب، نام نویسنده و تصویرگر در طرح جلد آمده است. قطع کتاب وزیری و جنس کاغذ و جلد یکی است. کاغذ با کیفیت متناسب با نوع کار انتخاب شده است.

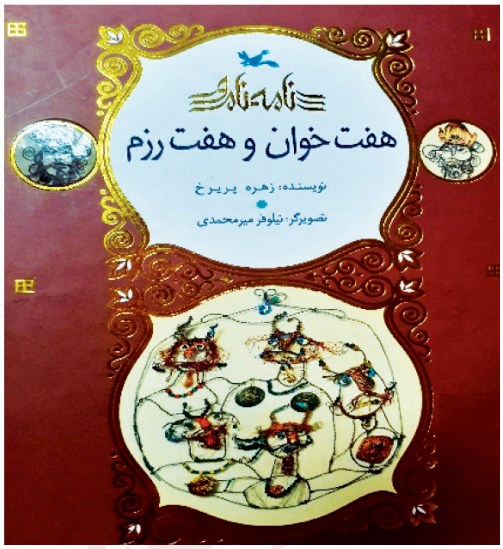

تصویر جلد

نقد و بررسی اثر

متن

بعد از مطالعه و بررسی *هفت خوان و هفت رزم* با توجه به تطابق متن اصلی *شاهنامه* و متن داستان و براساس معیارهای موجود می‌توان گفت، این کتاب بازنویسی است. قسمت‌هایی اضافی در متن بازنویسی وجود دارد که آسیبی به متن اصلی وارد نکرده است و موجب زیبایی آن شـــده اســـت. توصیفات عالی بیان شده و نویسنده تشبیه‌هات زیبایی به‌کار گرفته است. داستان برای گروه سنی ج و بالاتر مناسب است. طرح داستان مطابق با متن اصلی است. شخصیت‌هایی به شخصیت‌های ساختگی دیگری تشبیه شده‌اند که موجب رونق زیبایی اثر شـــده‌اند. شخصیت‌های اصلی رستم،کاووس و زال و شخصیت‌های فرعی رودابه، دیوها و رخش هستند. گفت‌وگوها با خلاقیت بازنویسی شده و لحن و زبان مناسب شخصیت‌ها بسیار عالی در داستان بازنمایی شده است. درون‌مایه مطابق متن اصلی است و عناصر داستان را منسجم در کنار هم قرار داده است. زاویهٔ دید بیرونی، سوم شخص، نویسنده ناظر است که مناسب برای طرح و درون‌مایه است. زمان و گذشت آن در داستان به‌طور عالی بیان شده است. به مکان‌ها در داستان اشاره شده است. پیام داستان پهلوانی و مطابق با متن اصلی است.

نویســـنده بیشتر به دانش مخاطب دربارهٔ داســـتان اعتماد می‌کند. نیلوفر محمدی از ابتدای داستان از روش تطابق تصویر و متن در ارتباطی تنگاتنگ با روایت اثر ســـود برده و در همهٔ تصاویر از گونهٔ دوم در تقســـیم‌بندی نودلمن استفاده کرده، به این معنا که تصویر صرفاً معادل بصری واژگان را عرضه می‌کند. مخاطب کودک بعد از خواندن واژگان به تصویر نگاه می‌کند تا ببیند چگونه به‌نظر می‌رسند.

محمدی می‌کوشد میان داستان کهن و شناخته شدهٔ رستم با دنیای امروز پل بزند.

تصویرگر در عین حال که تلاش می‌کند به پیشامتن وفادار باشد و مانند هر کتاب موفق تصویری این کتاب نیز که براساس ایده‌ای خلاق آفریده شـــده اســـت، با یک‌بار خواندن تمام نمی‌شود. این اثر به‌دلیل کار متفاوت کلاژ برای کودکان و نوجوانان جالب توجه و جذاب است و با هر گروهی از مخاطبان ارتباط برقرار می‌کند.

تصویر

تکنیک تصویری به‌کار رفته کلاژ است و عکاسی شده است. همچنین تصویرگر تکنیک طراحی کاریکاتوری را به‌کار برده است. رنگ‌های غالب در این اثر مسی و نقره‌ای است. رنگ‌های طبیعی فلزات که عناصر سازندهٔ تصاویر هستند. تعادل وتناسب بین اجزای سازندهٔ کلاژ در این اثر نکتهٔ مهم کیفیت بصری آن است.

نتیجه‌گیری

در بررسی عناصر داستانی آثار مربوط به داستان رستم از *شاهنامهٔ* فردوسی که در دستهٔ بازنویسی و بازآفرینی قرار می‌گیرند. طرح داستان‌ها و درون‌مایه متناسب با داستان *شاهنامه* است و حذف‌های زیادی صورت نگرفته است. حذف‌هایی هم که وجود دارد به داستان آسیبی نزده و درواقع وفاداری به متن در تمام داستان‌ها موجود است. به گونه‌ای که بدون ذکر نام *شاهنامه* می‌توان دریافت این آثار برگرفته از شاهنامه است. ایراد اساسی در آثار بازنوشته شده این است که تصاویر این آثار بیشتر کپی و بدون هویت مستقل است. همانند آثار بازنویسی و بازآفرینی شده از سیاوش، با وجود انتخاب آثار در سال‌های متفاوت قطع‌ها، گروه سنی‌ها، نویسنده و تصویرگرهای متفاوت باز هم نقاط ضعف بین تمام آثار وجه مشترک عدم هم‌خوانی گروه سنی ذکر شده با واقعیت و عدم هم‌خوانی کیفیت متن و تصویر در اغلب آثار است. در بررسی تصاویر می‌توان گفت که استفاده از تکنیک‌های تصویرگری بزرگ‌ترین ضعف آثار بررسی شده است. در این آثار اغلب از مداد، مدادرنگی و آب‌رنگ استفاده شده و گاهی کلاژ کار شده است. با این حال تصاویر قوی با کیفیت عالی مشاهده نمی‌شود.

منابع

- ابوالقاسمی، سیده‌مریم و مهدویان، سیده‌مهسا. (۱۳۹۸). «بررسی برهم‌کنش متن و تصویر با تکیه بر کتاب خود دوست داشتنی من». *هفتمین همایش ملی متن پژوهی ادبی با عنوان نگاهی تازه به ادبیات کودک و نوجوان*. تهران: هستهٔ مطالعات ادبی و کتابخانهٔ ملی جمهوری اسلامی ایران.
- اقبالی، پرویز. (۱۳۹۰). «تبیین رابطهٔ متن و تصویر در تصویرسازی کتاب‌های کودک در ایران از سال ۱۳۴۰ تا سال ۱۳۸۰». رسالهٔ دکتری. دانشگاه شاهد.تهران.

- برک، لورا. ای. (۱۳۸۵). *روان‌شناسی رشد*. ترجمهٔ یحیی سیدمحمدی. تهران: ارسباران. ج. ۱.
- ـــــــــــ. (۱۳۸۶). *روان‌شناسی رشد*. ترجمهٔ یحیی سیدمحمدی. تهران: ارسباران. ج. ۲.
- بوذری، علی. (۱۳۹۰). «نگاهی به شاهنامه‌های مصور کودکان». *کتاب ماه کودک و نوجوان*. ش ۱۷۰. آذر. صص ۱۰۶-۱۲۲.
- پاشایی، روشنک. (۱۳۸۸). «فراداستان، زبان انگیزش تفکر در ادبیات کودک ایران: بررسی سه اثر از فرهاد حسن‌زاده». *نقد زبان و ادبیات خارجی*. ش ۲. مرداد. صص ۱-۱۷.
- پاکباز، رویین. (۱۳۷۹). *نقاشی ایرانی، از دیرباز تا امروز*. تهران: نارستان.
- ـــــــــــ. (۱۳۹۵). *دایره المعارف هنر*. تهران: فرهنگ معاصر.
- پایور، جعفر. (۱۳۸۰). *شیخ در بوته، روش‌های بازنویسی و بازآفرینی و ترجمه و پرداخت در آثار ادبی*. تهران: اشراقیه.
- پایور، فرامرز. (۱۳۷۸). *ردیف آوازی و تصنیف‌های قدیمی به روایت استاد عبدالله دوامی*. تهران: مؤسسه فرهنگی هنری ماهور.
- پریخ، زهره. (۱۳۹۲). هفت خوان و هفت رزم. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- پیروز، غلامرضا؛ ملک، سروناز و فتوت، محدثه. (۱۳۹۵). «بررسی هم‌پیوندی متن و تصویر در شش داستان دفاع مقدس کودکان براساس نظریهٔ پری نودلمن». *مطالعات ادبیات کودک*. سال ۷. ش ۲. پیاپی ۱۴. پاییز و زمستان. صص ۲-۲۸.
- ترهنده، سحر. (۱۳۸۸). «رابطه‌ای ناگزیر میان متن و تصویر». *کتاب ماه کودک و نوجوانان*. سال ۱۲. ش ۱۲. پیاپی ۱۴۴. مهر. صص ۷۱ -۸۲.
- تکر، دبورا کوگان و وب، جین. (۱۳۹۱). *درآمدی بر ادبیات کودک؛ از رمانتیسم تا پست‌مدرنیسم*. ترجمهٔ موسسهٔ خط ممتد اندیشه. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- حسام‌پور، سعید و مصلح، ملیحه. «مقایسهٔ رابطهٔ متن و تصویر در کتاب‌های داستانی-تصویری برگزیدهٔ ایرانی و اروپایی-آمریکایی معاصر بر پایهٔ نظریهٔ ماریا نیکولایوا و کارول اسکات». *مطالعات تطبیقی هنر*. سال ۵. ش ۹. بهار و تابستان ۱۳۹۴. صص ۴۷-۶۲.
- حسام‌پور، سعید؛ مصلح، ملیحه و خوشبخت، فریبا. (۱۳۹۳). «تارنمای برهم‌کنشانهٔ متن و تصویر با بررسی تطبیقی کتاب‌های برتر داستانی تصویری ایرانی و خارجی، بر پایهٔ نظریهٔ ماریا نیکولایوا و کارول اسکات». *مطالعات ادبیات کودک*. سال ۵. ش ۲. پاییز و زمستان ۱۳۹۳. صص ۲۵-۵۴.
- خسرونژاد، مرتضی. (۱۳۹۴). «دیدگاه: در جست‌وجوی نظریهٔ ویژهٔ کتاب‌های تصویری داستانی». *مطالعات ادبیات کودک*. سال ۶. ش ۱۱. بهار و تابستان. صص ۲۰۵-۲۲۴.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۳). *حماسه‌سرایی در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- قائینی، زهره. (۱۳۹۰). *تصویرگری کتاب‌های کودکان: تاریخ، تعریف‌ها و گونه‌ها*. تهران: موسسهٔ فرهنگی هنری پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان.
- کاشفی خوانساری، سیدعلی. (۱۳۸۷). *شاهنامه‌های کودکانه*. تهران: حوا.
- ـــــــــــ. (۱۳۸۷). *کودکان و شاهنامه*. تهران: حوا.
- ناصرالاسلامی، ندا. (۱۳۸۷). «رابطهٔ نوشتار با تصویر در کتاب‌های داستانی کودکان در دورهٔ معاصر ایران». کارشناسی‌ارشد. دانشگاه شاهد. تهران.
- نودلمن، پری. (۱۳۸۶). «تصاویر، کتب مصور و مخاطب». *کتاب ماه کودک و نوجوان*. ترجمهٔ بنفشه عرفانیان. ش ۷ و ۸. پیاپی ۱۱۷. اسفند. صص ۸۵-۹۴.
- ـــــــــــ. (۱۳۸۹ الف). «پیوند واژگان و تصاویر». *کتاب ماه کودک و نوجوان*. ترجمهٔ بنفشه عرفانیان. ش ۱۱. پیاپی ۱۵۵. شهریور. صص ۸۹-۹۵.
- ـــــــــــ. (۱۳۸۹ ب). «پیوند واژگان و تصاویر». *کتاب ماه کودک و نوجوان*. ترجمهٔ بنفشه عرفانیان. ش ۲. پیاپی ۱۵۶. مهر. صص ۸۸-۹۷.
- ـــــــــــ. (۱۳۸۹). «رخسار بی‌پرده». *کتاب ماه کودک و نوجوان. ترجمهٔ بنفشه عرفانیان*. ش ۲، پیاپی ۱۵۹. دی. صص

.۱۰۰-۱۰۴

- ـــــــــــــ. (۱۳۹۳). «چگونگی، اما نه چیســـتی و چرایی». *پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان*. ترجمهٔ سودابه شکرالله‌زاده و فاطمه فرنیا. ش ۱۰. بهار. صص ۵۱-۵۸.
- موســـوی، مریم. (۱۳۹۸). «نقد و بررسی بازآفرینی‌ها و بازنمایی‌های مصور شاهنامه از ســـال ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۶». کارشناسی‌ارشد. (چاپ نشده). دانشگاه شهید بهشتی تهران.
- Hateley, E. (2017). "Art, Adaptation, and the Antipodean in Shaun Tan's The Lost Thing". *In More Words about Pictures*. UK: Routledge: 44-62.
- Nikolaieva, Maria & Scott, Carole. (2006). *How picture books work*. UK: Roatledge.
- Nodelman, Perry. (2005). "Illustration and picture books". *In International companion encyclopedia of children's literature*. pp 111-120.

دوفصلنامه پژوهش در ادبیات کودک و نوجوان